

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

112

SELÇUK

Dergisi

SAYI : 4

OCAK - 1989

1. Sadreddin Konevî
Özel Sayısı

SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SADREDDİN KONEVİ'DE AHLAK FELSEFESİ

Doç. Dr. İsmail YAKIT (*)

Tanım ve disiplin olarak "Ahlak" :

Ahlak, Batı dillerinde "Ethique" ve "morale" kelimeleriyle ifade edilmektedir. Ethique, yunanca êthos'dan gelir ve karakter anlamını taşımaktadır. Aslı êthikos ve êthiké olan bu kelime latinceye ethicus-ethica olarak girmiş ve "karakter" anlamını bu dilde de muhafaza etmiştir. "Morale" kelimesi ise, "âdet" manasına gelen "mores" gelimesinden türemiştir (1). Bu iki terimden "éthique" nazari ahlak, 'morale' ise, "pratik ahlak" karşılığı olmak üzere felsefi literatürde yerini almıştır.

"Ahlak" kelimesi dilimize arapçadan girmiştir. Etimolojisinde "Bir şeyi takdir etmek", "ölçmek, biçmek", "bir şeyin yumuşak ve pürüzsüz olması" gibi anlamlara sahiptir (2). Ahlak kelimesi çoğul bir kelimedir. Tekil hali 'hulk'tur. Hulk kelimesi "huy" anlamına gelmektedir, hattâ "tabiat" ve "karakter" anlamına karşılık olarak kullanıldığı da görülmektedir (3). Yaratık veya mahluk anlamında olan "halk" kelimesiyle, huy anlamına gelen "hulk" kelimesi arapçada aynı orijine (= köklere) sahip iki kelimedir. Bunlardan birincisi yani halk, zâhiren algılanabilen şekil ve suretlere bir diğer tabirle yaratılmış varlığa söylenirken; ikincisi yani hulk, basiret yani kalb gözüyle algılanabilen seciye ve meleklerle aittir (4). Kısaca "ahlak", huylar ve karakterler anlamına gelmektedir. Ahlak ilmi de huyların ve karakterlerin ilmidir.

İnsan fizik ve metafizik bir bütünlük içinde ele aldığımızda, in-

-
- (1) Bkz. DAUZAT (A.), DUBOIS (J.), MITTERAND (H.), Nouveau Dictionnaire Etymologique, et Historique, 4. éd., Librairie Larousse, Paris, 1971, s. 281 ve 475
 - (2) Bkz. İBN FÂRİS, Mu'cemu Makâyis'l-Luğat, 2. Baskı, Kahire, 1970, s.II/213-4; İBN MANZÛR, Lisânu'l-Arab el-Muhit, Beyrut, 1972, I/890-92; İSFEHANÎ (R.), el-Müfredât., Beyrut, Tarihsiz, s. 157 vd. BELOT (J.B.), el-Ferâidu'd-Durriyye, Beyrut, 1929, s. 177
 - (3) İBN MANZÛR, A.g.e., s. 891; BELOT (J.B.), A.g.e., s. 177
 - (4) İSFEHANÎ (R.), A.g.e., s. 158

sanın fiillerinin bedeni, zihni ve ruhi özelliğinden doğan, istek-arzu, düşünce, bilgi, inanç ve niyyetinin neticesidir. Bu fiiller insanda alışkanlıklar, alışkanlıklar da onda bir takım temâyüller ve özellikler kazandıracaktır. İşte bu özelliklerin bütünü insanın karakter yapısını oluşturacaktır. İşte bu yapı ve bu yapıya bağlı fiiller daha popüler bir ifadeyle *huy* adını alır.

Şurası muhaktır ki, insan sosyal bir çevrede yaşayan, çeşitli inanç ve fikirlere sahip olan, genetik, biyolojik, psikolojik ve zihni özellikleri bulunan ve çok çeşitli davranışlar gösterebilen, alışkanlıklar edinebilen bir varlıktır. İnsanın fert ve toplum ilişkileri açısından davranışlarının veya fiillerinin belirli kurallar ölçüsünde bir takım kıymet hükümlerine (= değer yargılarına) göre ele alınması bize ahlak felsefesini verecektir. Bir başka ifadeyle "insan nasıl olmalı" veya "nasıl davranmalı" sorusuna cevap arayan disipline "ahlak felsefesi" adı verilir. Böyle bir açıdan bakıldığında ahlak felsefesi dinlerin gayelerine uygun bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahlak konusu, hiç şüphesiz psikoloji, biyoloji, sosyoloji ve ekonomi gibi birçok bilimlerle ilişkilidir, ama bunların hiçbirine irca edilemez. Her ne kadar bazı heveslileri çıksa da, yapmak istediklerinin aksine, ahlak, bu bilimlerden birinin üstüne temellendirilemez. Çünkü bu bilimler kişinin fiillerini kendi disiplinleri açısından tasvir eder, açıklar ve bir takım kanunlar koyar. Ahlak felsefesi bu bilimlerin her biriyle sıkı bir ilişki içindedir ama bu disiplinlerden sadece malzeme almakla yetinir. Aldığı malzemelerin değer yargılarını koyar ve bu yargıların "iyi" veya "kötü" olduğunu açıklar.

İnsan, tabiatı gereği daima iyiyi ve doğruyu arayan bir varlıktır. İnsanın bu özelliği; "hangi fiiller iyidir ve doğrudur?", "fiillerimiz bizi mutlu ediyor mu?" başka bir ifadeyle "mutlu olabilmem için ne yapmalıyım?", "nasıl hareket etmeliyim?" veya "nasıl olmalıyım?" gibi soruları beraberinde getirir. İşte düşünce tarihinde filozoflar, "ahlak nedir?" sorusunu sorarlarken, diğer yandan "mutluluk nedir, nasıl mutlu olunabilir?" sorusuna da cevap aramışlardır. Konuyu bir kelimeyle ifade edersek, ahlak felsefesinin başlıca sorusu "mutluluk nedir, nasıl mutlu olunabilir?" sorusuna da cevap aramışlardır. Konuyu bir kelimeyle ifade edersek, ahlak felsefesinin başlıca sorusu "mutluluk" (eudaimonia) sorusundan ibarettir. Çünkü mutluluk insanın bütün fiillerinin ve gayretlerinin ana hedefini oluşturur. Ahlak, üniversal bir kavramdır ama ahlaki kurallar ve hatta değer yargıları toplumdan topluma değişir. Tıpkı hukukun üniversalliğine karşı kanunların toplumdan topluma değiştiği gibi. Filozoflar ahlak konusunu kendi sistemleri açısından yaklaştıkların-

dan netice bir çok ahlak teorisi sudûr etmiştir. Düşünce tarihinde ahlakın bir disiplin olarak ortaya çıkmasından çok önce ahlaki davranışların insanın yeryüzüne çıkışıyla beraber varolageldiği bilinen bir keyfiyettir.

Her disiplinde olduğu gibi, ahlak disiplininde de bir takım temel kavramlar vardır: İyi - kötü (= hayır - şer), haz - elem, fazilet - reziyet vs. İnsanın ve fiillerinin nihâi gayesinin "mutlu olmak" veya "mutluluk" olduğunu yukarıda belirtmiştik. Düşünce tarihinde, bizi sonunda mutluluğa götürececek filleri yapmalıyız. Çünkü mutluluk veren fiiller iyidir' diyenler "Eudaimonisme" (= mutluluk ahlakını) savunmuşlardır. Bazıları da "hazlar" iyi, "elemler" kötüdür. İnsan haz peşinde koşmalıdır demişlerdir. Bu görüşe de "Hédonisme" (= hazcılık) adı verilir. Bazıları da ne haz peşinde ne de elem peşinde koşmalıyız. Bu ikisine karşı insan kayıtsız kalmalı demişlerdir. Bu görüşe de "apathie" (= duyumsuzluk veya hissizlik) denir. Kayıtsızlık o rütbede olmalı ki, ne elem ve ne de haz insanı değiştirebilsin, etkileyebilsin. Buna da "ataraxia" (= ruh sükûneti) adı verilir. Şurası muhakkaktır ki, İlkçağın bu temel ahlak görüşlerinde hâkim olan unsur ferdîyetçiliktir (individualisme). Toplumun mutluluğu veya ahlakı onları pek ilgilendirmemiştir.

Ortaçağ ahlak anlayışında iki büyük dinin etkileri vardır. Batı'da Hristiyanlık, Doğu'da İslâmiyet. Her iki tarafın filozofları, kendi dinlerinin etkisinde bir takım ahlak teorileri ileri sürmüşlerdir. Şunu hemen belirtmeliyiz ki, dinler gayeleri bakımından, büyük ahlaki sistemler olarak kabul edilebilir. Çünkü insanın fert-toplum ve Tanrı münasebetlerinde nasıl davranması gerektiği hakkında bir takım emir ve yasaklar getirir. Fiillerini tayin eder. İstikbale matuf bir mutluluğun vaadine ilişkin olan bu emir ve yasaklar kişi ve toplum açısından bir gayedir. Fertler fiillerinin sonucuna göre mükâfat veya cezâ görecekleri için, tayin edilen iyi fiillerin gerçekleştirilmesiyle insanların mutluluğu elde edebileceklerini gaye edinen ahlaki sistemlerdir. Bu açıdan dinler "eudaimoniste" (= mutluluk vaadeden) sistemlerdir.

En ilkelinden en modernine kadar her toplulukta üç müessese vardır: Ahlak, hukuk ve din. Ahlakın müeyyidesi "ayıp"tır. Hukukun müeyyidesi "cezâ"dır. Dininki ise, "günah"tır. Dolayısıyla ahlaki fiiller, hem hukuk hem de din ile içiçedir. Yani insanın bir çok fiili hem hukukî hem dini ve hem de ahlaki müeyyideleri içine alabilir. Meselâ, işlenen bir cürüm, hem ayıp, hem günah hem de cezâyı gerekli kılar. İşte bu nedenle büyük dinler, özellikle islâmiyet, bir

din olmanın yanı sıra, ahlak ve hukuk sistemlerini de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak İslâm ahlak sistemi fert ve cemiyet mutluluğunu esasa alan bir sistemdir.

Ferdi mutluluğun yeniden gündeme geldiği Yeniçağ'da "ahlak"ı dinden ayırma teşebbüsleri görülür. Bunlar kişinin dindar olmadan da ahlaklı olabileceği görüşündedirler. Burada şöyle bir soru akla geliyor: Dindar olmadan ahlaklı olunabileceğine göre acaba ahlaklı olmadan da dindar olunabilir mi? Bazı ahlak ekolleri yukarıdaki görüşü savunabilirken, hiçbir din bunun tersini yani ahlaklı olmadan dindar olunabilir görüşünü kabul etmediği gibi, bilakis kişinin ancak ahlakı sayesinde dindar olabileceğini savunmuşlardır (5).

Yeniçağ'da Kant "déontolojik ahlak" (= ödev ahlakı)'ı savunmuştur. Ödev ahlakında hiçbir gaye ve fayda söz konusu edilemezsiniz, birşey sadece yapılması gerektiği için yapılmalıdır. J. S. Mill, ahlaki kuralları, bütün insanlığa huzur verebilecek prensipler olarak görmekte ve bu prensipleri fayda ilkesine dayandırmaktadır. W. James de "pragmatisme" (= faydacılık)'ı savunmuştur. Ona göre ".. ahlaki bir düşünce şayet cemiyette bir nizam tesis edebiliyorsa faydalıdır ve bundan dolayı da doğru (= hakikat) dur." (6).

Görüldüğü gibi, ahlak problemi, bir değerler felsefesinden ibaret ve insan fiillerinin kuralları ve değer yargılarını ele almaktadır. Ahlak felsefesiyle meşgul olan filozoflar, konuyu kendi sistemleri açısından yaklaşmışlardır. Şimdi konunun bir diğer boyutuna geliyoruz. İslâm tasavvufunun ahlaki perspektiften ele alınışı veyahut tasavvuf - ahlak bağıntısı. Zira Konevi'nin ahlak hakkındaki düşüncelerini tam olarak ortaya koyabilmek için bu konuyu da ele almak gerekecektir.

Tasavvufun ahlakla tanımlanması veya tasavvufi ahlak:

Düşünce tarihi içinde İslâm Tasavvuf Felsefesinin ahlaki bir gaye ile tanımlanmış olduğunu görürüz. Tasavvuf doktrininde esas olan, nefis terbiyesi yaparak, nefsi ahlaki kötülüklerden arıtma ve onu güzel sıfatlarla donatmadır. Dervişin fiilleri tam anlamıyla ahlaki prensipler içinde cereyan eder. Gazzali, Hucviri vb. Şahsiyetler eserlerinde tasavvuf - ahlak bağıntısını işleyen düşünürlerdir. Nite-

- (5) Bkz. öğrencimiz F. KARABIYIK'ın hazırlamış olduğu Yüksek Lisans tezi *Türk-İslâm Felsefesinde Tasavvufi Eğitimin Değerlendirilmesi*, (Dakt.), İstanbul, 1937, s. 25
- (6) Bkz. KEKLİK (Prof. Dr. N.), *Felsefe, Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar*, İstanbul, 1978, s. 139

kim Hucviri, "Keşfu'l-Mahcûb" adlı eserinde tanınmış mutasavvıfların tasavvufu ahlakla tanımladıklarını görmekteyiz. Nitekim Ebu Hüseyin Nuri şöyle demektedir. "Tasavvuf ulûm ve rusûm değildir. Şayet tasavvuf rusûm (şekil ve biçim) olsaydı, mücâhede ile hasıl olurdu. Ulûm ve bilgi olsaydı, öğrenimle elde edilirdi. Fakat tasavvuf (ne odur ne budur, sadece) ahlaktır. Hükmünü nefsinden talep etmediğini ona karşı kendin âdil ve insafî hareket etmediğin sürece tasavvuf husule gelmez gerçekleşmez" (7). Kuşeyri, Risâle'sinde Kettânî'nin şöyle dediğini kaydeder: "Tasavvuf ahlaktır. Ahlaken senden önde olan tasavvuf bakımından da önde olur." (8).

İslâm dünyasında tasavvuf ehli güzel ahlakın bir sembolü olarak görülmüştür. Bir toplumda tasavvuf ehlinin bozulması o toplumda ahlakın bozulması olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Ebu Bekr Varrak, ulemâ, umerâ ve fukarâ (yani âlimler idareciler ve dervişler) olmak üzere üç sınıf insandan bahseder. Ona göre, ulemâ ifsad olunca din gider, umerâ bozulunca geçim bozulur. Dervişler bozulunca da ahlak elden gider. Uiemâyı bozan hırstır. Umerâyı bozan adaletsizlik ve dervişleri bozan da riyâdır (9).

Ahlakın tasavvuf çerçevesinde veya tasavvufun ahlaki bir platformda tanımlanışı hakkında örnekleri çoğaltmak mümkündür. Kâtip Çelebi, "Feyâ'idu'l-Hakâniye"den naklen ahlakı şöyle tanımlamaktadır: "Nefsin ziynetlenmesi için faziletleri kazanma ve nefsin aranması için reziletlerden sakınma ilmidir." (10) İslâm tasavvuf düşüncesinin "şeyhu'l-ekber" (= en büyük şeyh) lakâbını verdiği ve Konevi gibi güçlü bir dâhiyi yetiştiren Muhyiddin İbnu'l-Arabî de "tasavvuf - hikmet ve ahlak" arasında irtibatlar kurarak probleme açıklık getirmek istemiştir. Diyor ki: "Tasavvuf sıfatı için gerekli şart: Hikmet sahibi bir hakim olmaktır. Şayet (böyle) olmazsa, insanın da bu sıfattan bir nasibi olamaz. Zira tasavvuf, bütünü ile hikmettir. O, ahlaktır." (11) Tasavvufun ahlakla ilişkisi talebesi Sadreddin Konevi'de de gözüktür. İleriki sayfalarda görüleceği gibi, kişinin fiilleri onda niyet -aksiyon bağıntısı açısından ele alınmıştır.

(7) HUCVİRÎ (A.), Keşfu'l-Mahcûb "Hakikat Bilgisi" adı altında tercüme eden ve hazırlayan S' Uludağ, Dergah yay., İstanbul, 1982, s. 122

(8) Bkz. KUŞEYRÎ (A.), Risâle, terc. S. Uludağ, İstanbul, 1981, s. 452

(9) HUCVİRÎ (A.), A.g.e., s. 245

(10) KÂTİP ÇELEBÎ, Keşfu'z-Zunûn., I/35, MEB., İstanbul, 1941; DE VAUX (C.), Ahlak, İslâm Ansiklopedisi, I/157, M.E.B., İst., 1965

(11) İBNU'L-ARABÎ (M.), El-Futûhâtu'l-Mekkiyye, II/266, Dâr-ı Sâdır yay., Beyrut, ts.

Konevi'de Ahlak :

Sadreddin Konevi özel bir ahlak kitabı yazmış değildir. Onun bu konudaki fikirlerini psikoloji ve tasavvuf görüşlerinden çıkarmaktayız. Gerçi o, hususi bir bahis olarak psikoloji de yapmış değildir. "İnsanlık mahiyetini" tarif eder ve açıklarken, ahlak, psikoloji ve bilgi teorisi hakkındaki düşüncelerini de serdetmiştir. Zira, ahlaki kötülüklerden insan ruhunun temizlenmesi, kendisinde bir "keşf" yolunun ortaya çıkması ve böylece insanın metafizik hakikatlere ulaşabilmesi için ele aldığı konular doğrudan doğruya ahlak probleminin sahasına giren konulardır. Ona göre ruhun asıl gayesi, salih amelle ve ahlaki davranışlarla Allah'a yükselmektir. Konevi ayrıca insanı mikrokozmos bir varlık olarak ele aldığı için onu kâinatın bir özeti ve hattâ kâinatın yaratılış sebebi olarak gördüğünden "insanlık mâhiyetini" ele aldığı zaman metafizikten ahlak sahasına intikal etmektedir. İnsanın kâinata işgal ettiği yerin ahlak bakımından bir tasviri yapılmalı ki, insan kendi fiillerinde ne dereceye kadar hürdür anlaşılabilsin. Burada elbette bir determinizm söz konusudur. Kısaca belirtmek gerekirse Konevi, insanın seçme hürriyetinin veya irade hürriyetinin sınırlı olduğu tezini savunmaktadır (12).

Eserlerinde ilâhî determinizm görüşünde karar kılan Konevi ahlak konusunda ilâhî determinizmin etkisi altındadır. Ruhun arıtılmasında ruh ve beden arasındaki ilişkilerin dikkate alınması onun biricik kaygısıdır. Şu farkla ki, beden iyi olursa ruh güzelliği artar, kötü olursa ruh da kötü olur. Konevi şöyle diyor : "..Ruh aslında iyidir (= tayyib), onun mekanı (= bedeni) iyi ise o zaman iyiliği (= güzelliği) artar. Şayet kötü ise (= habis), mizacına göre onu beden kötü yapar" (13). Konevi burada ahlakın doğrudan doğruya fizyolojiden kaynaklandığını kastetmiyordu. Onun maksadı bir takım halvet, riyazet ve benzeri gibi tasavvufî ekzersizlerle ruhi olgunluğa ulaşabileceğimizi söylemek istiyordu (14). Ahlaki değerler açısından kötü kabul edilen bir takım bedeni temâyüller düzeltilirse insan ruhunun değeri ve güzelliği artacaktır. Bunun için ilkin insan fiillerindeki temâyüllerin maddî veya bedeni vechesinin düzeltilmesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü fiiller iyi olursa ruhun güzelliği artacak, fiiller kötü olursa ruhun güzelliği kaybolacaktır. "Bunun doğ-

(12) KEKLİK (Prof. Dr. N.), Sadreddin Konevi'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan, İstanbul, 1947, s. 158-9

(13) KONEVİ (S.), Şerhu'l-Esma'el-Husnâ, Arapça yazma, İst. Köprülü Ktp., No : 1594, vr. 99b; Krş. KEKLİK (N.), Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri, s. 242, Ed. Fak. yay., İstanbul, 1987

(14) KEKLİK (N.), Tîf Aç. Fels. İlk., s. 242

ruleğu günlük hayatta da zaten bellidir. Devamlı kötü ve gayr-i ahlaki şeylere temâyül gösteren insanlarda görülen ahlaki çöküntü belli bir netice olduğu gibi, devamlı olarak iyi hasletler peşinde koşan insanların ruhunda bu hasletlerin bıraktığı güzel alışkanlıklar da aynı şekilde bir müsbet netice meydana getirir" (15).

Ahlakın gayesinin mutluluk olduğunu vurgulayan ve böylece "eudaimoniste" bir doktrinin savunucusu olan Konevi, insana haz veren nimetleri de "maddi" ve "manevi" nimetler olmak üzere ikiye ayırır. Maddi (-ki bunlara sūri ve zâhiri nimetler de demektir)- nimetlerle o; yemek, içmek, şehvani arzular vs.yi; Batını veya manevi nimetlerle de ilim, hikmet vb.ni kastetmektedir (16). Konevi'ye göre: "Maddi hazlar aslında kötü değildir, kötü olan onlara düşkünlüktür. Gerçekten de Allah'ın insanlara verdiği bütün nimetler -dince yasak edilenler bir yana- güzeldir" (17).

Bilgi - aksiyon bağıntısı ve Ahlakta "doğruluk" ilkesi :

Hz. Peygamber bir hadisinde: "Ameller niyetlere göredir.." di-yordu. Buradan kişinin fiillerini bir amaç için gerçekleştirdiğini ve her fiilin (= eylemin) belli bir niyetle yaptığını anlamak kâbilirdir. Niyetler muayyen bir bilginin insanda uyandırdığı isteklerdir. Bu rada bir bilgi aksiyon bağıntısı söz konusudur. Konevi de bu bağıntı üzerinde önemle durur. Şematik bir ahlak tasnifi onun ahlak felsefesi hakkındaki düşüncelerini derli toplu olarak gözönüne serer. Sadreddin Konevi ve hocası Muhyiddin İbnu'l-Arabî'ye ait olan bu şemada esas kabul edilen ahlaki prensip "doğruluk" (= müstakim)-dur. Doğruluk, sözde, fiilde ve kalbde aranmaktadır. Bu ilke açısından insanlar 7 kısma ayrılmaktadırlar. İbnu'l-Arabî insanın kendinde bir hikmet vuku' bulduğunda, o hikmetin sahibi mi yoksa hâmilî mi olduğunu, insanın bizzat kendisinin bilebilmesi için bir **oriterium** veya bir oto-kritik olarak teklif ettiği bu tasnif (18), Sadreddin Konevi'de ilâhî tecellileri elde eden insanın kendisinin hangi tasnifde yer aldığını kendisinin belirliyebilmesi için kullanılmıştır. "İcâzu'l-Beyân"ın konuya ilişkin kısmını aynen tercüme ediyoruz ve Konevi'yi dinliyoruz :

".. Bil ki, insanlar "doğruluk" hususunda yedi kısma ayrılırlar :

(15) KEKLİK (N.), Sad. Ko. Fels., s. 164

(16) KONEVİ (S.), Şerhu'l-Esmâ., vr. 93b

(17) EKLİK (N.), Sa. Ko. Fel., s. 164-165

(18) İBNU'L-ARABİ (M.), Meşâhidu'l-Esrâri'l-Kudsiyye ve Metâli'u'l-Envâri'l-İlâhiyye, Arapça yazma, 74 vr. 15 st. 217x130, 150x88 mm., Nesih, istb. tar. 1317 H., Süleymaniye (Hacı Mahmut Ef. 2729), vr. 72b, 73a

I. si sözde, fiilde ve kalbde doğru olanlar. II. si kalbde fiilde doğru olup sözde doğru olmayanlar. Bu ikisi kurtulmuşlardandır ama birincisi en üstün olanıdır (= insan-ı kâmil). III. s. fiili ve sözü doğru olup kalbi doğru olmayanlar. Bu da başkasına faydalı olup kendine zararı dokunanlardır. IV. s. sözü ve kalbi doğru fiili doğru olmayanlar. V. si sözü doğru fiili ve kalbi doğru olmayanlar. VI. s. kalbi doğru, fiili ve sözü doğru olmayanlar. VII. si fiili doğru, kalbi ve sözü doğru olmayanlar. İşte bunlar, bazıları bazısından üstün olsa da (durumun) lehlerine değil, aleyhlerine olan kişilerdir. Burada sözde doğruluktan maksat, gıybet, nemime ve benzerlerini kişinin terk etmesi demek değildir. Zaten fiil buna şâmilidir. Burada sözde doğruluktan murat, başkasını doğru yola irşat etmektir. Bazen insan irşat ettiği şeyden kendisi âri olabilir. Meseleleri senin için apaçık bir örnekle bir araya getireceğiz. (Diyoruz ki), meselâ bir adam namaz emrini anladı, hakikatine vâkıf oldu ve sonra onu başkasına öğretti. Bu sözde doğruluktur. Sonra vakti girdiğinde zahiri ta'dil-i erkâna riâyet ederek bildiği ve usûlü üzere eda etti. Bu da fiildeki doğruluktur. Sonra, bu namazdan Allah'ın isteğinin Allahla beraber (olma şuuru içinde) huzuru kalb olduğunu bildi ve yerine getirdi. Bu da kalbdeki doğruluktur. Böylece, sen de geriye kalan diğer kısımlara var kıyas eyle. İnşallah isabet kaydedersin" (19).

Sadreddin Konevi'nin bu açıklamalarını bir şema ile gösterelim.

	Söz	Fiil	Kalb
I	+	+	+
II	—	+	+
III	+	+	—
IV	+	—	+
V	+	—	—
VI	—	—	+
VII	—	+	—

Sadreddin Konevi, verdiği misâl dikkate alınırca, sözden; başkalarına yararlı olan öğütler, fikirler kastediyor. Kalbden o, bilgiyi, daha doğrusu yapılan fiilin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini kişi-

(19) KONEVÎ (S.), *İcâzu'l-Beyân fî Tefsiri Umumi'l-Kur'an, Dâiretu'l-Ma'ârif-i'l-Nizâmiye Matb., Haydarabat, ts. s. 265-6*

nin idrak etmesi ve bilmesini anlıyor. Fiilden de müsbet olan fiilleri eksiksiz yerine getirmeyi kastediyor. Şemadaki menfi durumlara gelince Konevi, kişinin müsbet olan şeyleri yapmaması şeklinde değerlendirmiştir. Daha açık bir ifadeyle, iyi bir hareketi bir başkasına tavsiye etmemek menfi olarak değerlendirilmiştir. Yoksa başkasına kötülük tavsiye etmek değildir. Yine onun verdiği misalde fiillerdeki menfi hususlar için de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Fiilde menfilik, iyi olan şeyi yapmamaktır. Yoksa kötülük etmek demek değildir. Kısaca Konevi'nin bu tasnifinde ve verdiği misalde menfi ahlaki davranışlar sadece "iyi" ve "güzel" olan şeylerin yapılmamasıdır. Dolayısıyla iyi ve güzel olan bir şeyin yapılmaması, tavsiye edilmemesi ve hattâ bir kötülük karşısında kayıtsız kalınması Konevi'ye göre menfi olan hususlardır. Böylece Konevi "nemelâzımcılık" zihniyetini menfi ahlaki bir davranış olarak görmektedir.

Şimdi meseleyi biraz daha geniş tutarak, menfi ahlaki davranışları "aksini yapmak" şeklinde ele alalım ve ortaya çıkacak durumu göstermeğe çalışalım. Prof. Keklik'in de belirttiği gibi, söz, fiil ve kalbden, "söz = doğru sözlülük, fiil = iyi davranış, kalb = temiz kalblilik veya iyi niyet" (20) karşılığı olarak ele alalım. O zaman göreceğiz ki, I. gruptakiler, bu üç vasfı müsbet olmalarından dolayı ahlaken en üstün olanların teşkil ettiği gruptur. II. leri de Konevi "kurtuluş" yolunda göstermektedir. Gerçekten insanlarda esas olan niyet ve fiildir. Tevazu gereği yaptığı bir takım hayırlı fiilleri ve iyi niyetlerini gururu ve kibirden korunmak maksadıyla kişinin gizlemesi ahlaki bir davranıştır. III. grubu teşkil eden insanlardaki tek kusur ise niyetlerindeki kötülüktür. Dolayısıyla onların doğru sözlü oluşları ve kimseye zarar vermeyen fiillerinden dolayı bu gibi insanlar Konevi'ye göre sadece "kendine zararı dokunan" kimselerdir (21). "Nihayet geriye kalan IV, V, VI, ve VII. gruptaki insanlar ise Konevi tarafından menfi olarak tavsif edilmişlerdir. Çünkü dikkat edilirse onun nazarında en kötü davranış niyet ve fiildedir. Niyetlerin ve fiillerin kötülüğü, başkalarını zarara soktuğu için Konevi tarafından menfi ahlak (veya ahlaksızlık) şeklinde tasvir edilmiştir. Nitekim IV, V ve VI. kategorilerdeki insanların hepsinde müşterek olan taraf fiillerde kusurlu olmaktır. Sonuncu gruptaki ayrılık ise fiillerde doğru olursa dahi sözlerinde ve niyetlerinde gayr-i ahlakidirler. Fakat böyle insanlar Konevi'nin nazarında aynı şekilde menfi sayılırlar. Nihayet bütün bunların sonunda bir sınıf daha vardır ki, Konevi onların adını dahi anmaz. Ne sözü, ne fiili ve ne kalbi doğru

(20) KEKLİK (N.), Sa. Ko. Fels., s. 165; aynı yazar, Fels. İlk., s. 243

(21) KEKLİK (N.), Sa. Ko. Fels., s. 166

olanlar... Bu sonucu ve zikredilmeyen kategorideki insanların ahlak çerçevesinde düşünülmesi zaten câiz değildir. Şu halde insanlık mahiyetini araştırırken insanın ahlaki değerlerini gözönünde tutmak icâbedir. Kâinatın yaratıcısı olan Allah'ın her şeye yayılan rahmeti, bir küçük kâinat olan (= mikrokozmos varlık) insanda tecelli etmektedir. Ancak ve ancak iyinin, güzelin ve mükemmelin kaynağı olan Allah, kâinatta bu sıfatlarıyla tecelli etmektedir. Şu halde, ideal olarak, ahlaksızlık, kötülük ve çirkinlik, ancak hayali şeylerdir. Çünkü fizikte reel olan şey ışıktır; karanlık ise ışığın yokluğundan ibâret olup gayr-i hakikidir." (22).

Yine Konevi'nin yukarıdaki şemasına dönelim. Menfi vasıfları ve kişileri genel bir değerlendirmeye tâbi tutalım. Meseleyi fert ve toplum ilişkileri açısından bakarak, diğer sahalara yani ekonomik, kültürel, politik ve sosyal sahalara intikal ettirelim ve örnekler vermeye çalışalım. IV. gruptakiler de, görüldüğü gibi, iyi niyet ve doğru sözlülük müsbet ama fiilde bir menfilik söz konusudur. Meselâ bir baba oğlunun sigara ve içki kullanmasını istemesin. Bu onun bir iyi niyetidir. Bu iyi niyetini güzel sözlerle takviye ederse bu da sözdeki doğruluğunu gösterir. Ancak kendisi oğlunun karşısında bunları yaparsa bu da fiildeki menfiliktir. V. yi örneklersek; bir tâcir kötü bir malı, müşterisine satmak ve onu kazıklamak isterse, ne kadar doğru sözlü olursa olsun, güzel sözlerle onu ikna etmeye çalışırsa çalışsın, niyetinin ve fiilinin kötülüğünden dolayı menfi klasmanda olmaktadır. VI. sı için ne yapacağını ve neler diyeceğini bilmeyenler veya sözleri ve fiilleriyle topluma zararı dokunan kişiler, ne kadar iyi niyetli olurlarsa olsunlar menfi vasıflı kişiler zümresinde yerlerini almaktadırlar. VII. si ise, hem kötü kalbli olanlar ve hem de sözleriyle fenalık telkin edenler belki kanun zoruyla müsbet fiiller işleyebilirler ama bunlar da ahlaki açıdan toplumun en alt klasmanında bulunmaktadır. Konevi'nin tasnifinde yer almayan sekizinci gruptakiler ise, ahlaki bir klasmana dahil edilmesi mümkün olmayan kişilerdir.

Değerlendirmeler ve sonuç :

İnsan, söz ve davranışlarıyla toplumdaki diğer insanlara müsbet veya menfi etkilerde bulunan bir varlıktır. Bu nedenle Konevi, yukarıdaki şemada gösterildiği gibi, fiil - söz ve kalb (= niyet) prensipleriyle insanın sosyal bir varlık olduğunu ve ahlaki değerlerinin fert - toplum ilişkileri platformunda ele alınması kanaatindedir. Öte

yandan fiiller niyetlere bağlı olduğundan, niyetin müsbet oluşu fiilin müsbet olmasını sağlar. Şayet niyet veya fiilin biri müsbet diğeri menfi olursa, o kişinin her hangi bir istikrarı yoktur ve Konevi'nin onları âdeta çarpık ruhlu insanlar olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Hattâ o kişiler kötü niyetlerini veya kötü fiillerini kamufle etmek ve meşru göstermek için başkalarını güzel sözlerle kandırmaya çalışsalar bile, Konevi'nin mezkûr tablosunda kendilerine uygun bir yer bulabileceklerdir.

Kur'an'da (23) “..Kullun ya'mel 'ala şâkiletihî..” (Herkes kendi temayülüne göre davranır) buyurulmaktadır. Temâyüller, bedeni, ruhi ve zihni olan kişisel eğilimlerdir. Bu eğilimler bir yandan mizacın diğer yandan alışkanlıkların verdiği huylar veya karakterlerin istikametidir. Dolayısıyla her insan fiilini (= eylemini) şahsiyetini üzerine oturttuğu karakteri doğrultusunda icra etmektedir. İşte bu karakter yapısı, insanın kalb (= niyet), fiil ve sözleriyle faaliyet alanına çıkar ve bunlar için bir sâik (= motivation) görevini ifâ eder. Bunlar arasındaki tutarsızlık değişik karakterler arası gidip gelen, henüz şahsiyeti oturmamış kişilerdir. Konevi'nin pek tabii ki, bunları menfi vasıflılar arasında tasnif etmekte hiçbir beis görmediğini söyleyebiliriz.

Huyların güzelleşmesi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bedenın güzelleşmesi yani davranışların veya fiillerin güzelleşmesi anlamındadır ki, ahlaki değerler istikametinde niyetin güzelliğiyle gerçekleşecektir. Bunun için akılla kontrol edilen bir irade vazgeçilmez bir unsurdur. Ruh zaten güzeldir. Ruhi güzellikleri keşf, niyet - fiil (= aksiyon) bağıntısının müsbet oluşuyla ortaya çıkar. Bu da pek tabii ki, irade terbiyesi ve eğitimin bir sonucudur.

Diğer yandan Konevi, niyet - söz ilişkisiyle “doğruluk” açısından da bir münasebet görmektedir. Konevi, “Düşündüğü ile söylediği bir olursa doğru insan işte odur”, mutluluğa ulaşmak için, insana doğruluk lâzımdır, insanlık doğruluğun (öteki) adıdır” (24) diyen Kutadgubilig'in yazarı Yusuf Has Hâcib'ten farklı düşünmez.

Konevi'nin ahlak felsefesinde mihenk taşı olarak ileri sürdüğü doğruluk ilkesi, insanı hem kendi kendine, hem de içinde yaşadığı topluluğa karşı dürüst davranmaya zorlar. Gerçi, bu konuda onu Stoa ekolüyle bir irtibat kurmaya imkân verecek bir benzerlik için-

(23) Kur'an XVII/84

(24) YUSUF HAS HÂCİB, Kutadgubilig, R. Rahmeti Arat çevirisi, TTK, Ank. 1985, No : 862-3, 865

de görebiliriz ama, onu ne stoacılar ve ne de İlkçağ'ın diğer filozofları gibi "individualist" sayamayız. O, düşüncesinde fert - cemiyyet ve vicdan ilişkilerini daima gözönünde tutmuş, her insanı ve her cemiyyeti ahlaki davranışlar açısından bir değerlendirmeye tâbi tutabileceğimiz bir şema sunmuştur.

İnsanın mutluluğu konusunda, gerek Eflâtun'un ve gerekse Aristo'nun fazilet anlayışına çok yaklaşmış olduğu görülse de, bir Türk-İslâm filozofu olarak vahyedilmiş bir hakikatin anlaşılıp uygulanmasında en ideal fazilet örneğini "insan-ı kâmil" in şahsında göstermiştir.

Kant'ın "ödev ahlakı" diye adlandırdığı hususda hiçbir gaye ve fayda yoktur. Bir şey sadece yapılması gerektiği için yapılmaktadır. Halbuki Konevi'de her fiilin bir gayesi ve faydası dikkate alınmıştır. Fayda yani "pragma" konusunda J. S. Mill ve W. James ile hem fikirdir ve hattâ selefleridir ama, Konevi onlar gibi müsbet ahlaki davranışları tümüyle "fayda" (pragma) ilkesine oturtmamıştır. Nitekim öyle fiiller vardır ki, ilkin şer imiş gibi görünür, fakat onun hayır olduğu çok zaman sonra anlaşılır. İşte bu nedenle o, tıpkı hocası İbnu'l-Arabi gibi ahlaki unsurları, değişmez ve her zaman geçerli olabilecek bir ilke olan "Doğruluk" prensibine irca etmiştir.